

К. Овсянко

Учреждение

Классический университет

891.99
0-79

1920

891.99

Չ-79

✻ Մ. ՏԷՐ ՍԱՀԱԿԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ ✻

ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ

ԱՐԻԻՆՈՏ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ՄԻՔԱՅԷԼ ՏԷՐ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

1920

03 SEP 2013

61338

1895 VIII

1141-98

ԱՐԻՒՆՈՏ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

ԱՌ ՍՈՒԼԹԱՆ ՉԱՄԻՏ ԵՐԿՐՈՐԴ

«ՏՈՒՔ ԶԿԱՅՍԵՐՆ ԿԱՅՍԵՐ»
ՄԱՍՑ. ԻԲ. 21

Ա.

1896 օգոստոս 14 չորեքշաբթի օրը, կէս օրին ժամ սպրահանի մը հետ կը ճաշէի Կոյափաշի քաղաքի ներսն զրաց դահլուտմ գարեջրատուն մը մէջ, սպասելով Մէլամբոսի Մառիթիոնի «ժիւսնոս» շաղկնախն, որ նոյն օրը պիտի համեկը, երբ քարեկամ մը ներս մտնելով բաւ.

— Դիտէ՛ք, այսօր Կրօչակեանները զոյգ պիտի բնեն:

Օրերէ ի վեր շամ կէնք այս գոյգին գրողը: Եւսն իսկ բերնէ բերան կը պատմուէր թէ սուները պիտի գործածուէին, թէ արտասանմանէ յտակապէս զարծիչներ կիլամ կէն և թէ մեծամեծ պատարաստաբիւններ կը տեսնուէին: Ընդհանրապէս անանկ կը կարծուէր թէ զոյգը Ստամբուղի կողմը տեղի պիտի ունենար:

Ես որ նոյն օրն իսկ շաղկնաւ պիտի մտնէի հետեւեալ օրը մեկնելու համար Պոլսէն և սմեամբեր կը սպասէի «ժիւսնոս»ի համեկուն, զրոթէ անտարբերութեամբ

լսեցի բարեկամիս տուած լուրը և նայեիսկ շատ հաւատք
չընծայեցի րսածին: Դրօշակեանները այն ատեն
շատ վստահութիւն և համակրանք չէին ներշնչած ին-
ծի և օ՛ջնպէս կ'ենթադրէի որ իրենց կողմէ տեղի ու-
նենայիք չեղափոխական փորձերը միշտ անհաջողու-
թեան և վիժումի դատապարտուելու հաւանականու-
թիւնը ունին:

Նոյն միջոցին սեւ մօրուքով, երկայնահասակ և զլւ-
խարկ կրող մարդ մը շուտաքայլ անցաւ դարեջրատան
առջեւէն: Յոցցին լուրը մեղի բերող բարեկամը ան-
միջապէս անդէն ցատկեց եւ՝

— Անա՛ Դրօշակեան պեա մը, գոչեց, երթամ եւ
իբմէ աղէկ մը հասկնամ դորձը: Բարեկամս է եւ ինչ
բան մը չի ծածկեր:

Վայրկեան մը ետքը վերադարձաւ:

— ձիւտ է, այսօր պիտի բլլայ եղեր, րսաւ,
հաստատաւ խորհրդաւոր կերպով մը, աչքերը չորս
կողմ ժուռ անկէ ետքը:

Հակառակ թերահաւատութեանս, սկսայ կատկածիլ
թէ իրա՛ւ էր բերած լուրը և դադանի հրճուանք մը
դզացի խորհելով որ Պոլիսը ձգելէ առաջ ներկայ պիտի
գտնուէի խաննաչիփութեան մը, փրանտական շոյե-
նաւի մը մէջէն:

Որովհետեւ կը յուսայի որ զեռ ցոյցը չեղած
«ժիւժնոտ»ը պիտի համներ և ես մէջը պիտի մտնէի,
յաջորդ օրը ճամբայ կլլելու համար:

Անցապի շունէի և ասոր համար որոշած էի մեկնու-
մէն օր մը առաջ շողենաւ մանկի, այն վստահութեամբ
թէ շոյենաւին շուրջը հսկողութիւնը նուազ խիստ պի-
տի ըլլար:

Մեր բարեկամը հեռացաւ սղջերթ մազթելով ինծի:

Կեսօրէն ետքը ազգականիս հետ ելանք գարեջրա-
տունէն՝ պտոյտ մը բնելու համար քարափին վրայ,
սպասելով «ժիւժնոտ»ին որ կ'ուշանար դալու:

Հապի թէ կամբջին մօտեցած էինք, երբ՝ յանկարծ
անսանք որ քարափին վրայ գտնուած շէնքերէն մարդիկ՝
չուարած՝ անարեկամ՝ քարափին վրայ կը խուժէին, ու-
մանք նայեիսկ ցատկելով պատուհաններէն ու փայ-
տարմներուն վրայէն: Մէկէն ի մէկ չկրցանք բմբանել
թէ ի՛նչ կ'անցնէր, բայց քնազգարար գէպի ծովեզրը
շտապեղինք և նաւակի մը մէջ նետուելով՝ բռնիք նա-
ւափարին որ զամօքէն հեռանայ: Նաւաժարը որ յոյն
ձերուկ մըն էր, անմիջապէս սկսաւ թիափարկ: Բազ-
մաթիւնը կը չարունակէր անզայ քարափին վրայ: Տես-
նելով որ աստիկան մը կանգնած էր ծովեզրը՝ գոչեցինք.
— Ի՛նչ կայ, ի՛նչ կ'ըլլանք կոր:

— Երկրոյսորձ պատանեցաւ, պատասխանեց ստի-
կանը, ամենայն պազարինութեամբ:

Հասկցանք որ մենէ աւելի բան մը չէր դիտեր, կամ
չէր ուզեր բացատրութիւն մը տալ:

Նոյն միջոցին քարափին վրայ խոնուած ամբար կը
փաչէր նաւակներու մէջ, ուր կը ջանար ապաստանիլ և
ծովին բացը կլլել: Ըշմարիտը խստատմանելու համար,
փախ չէի զգար: Մեծ յուզմունքի մը ներկայ կը գրտ-
նրէի որ անասորձ չէր ինծի և անընդհատ սիկարկթ
կը ծխէի: Նաւատունի փախկոտ մէկն էր:

— Ատոււււ՛մ ի՛մ, ի՛նչ կ'ըլլանք կոր, կը գոչէր
մերթ բնոց մերթ, մինչդեռ ես կը ինզպայի՝ «Բան չի
կայ» բսկով:

Այսուհանդերձ կ'ուզէինք զխանայ թէ իրօք ի՛նչ
կ'անցնի կը գտնայ: Ի՛ դուր մեր շուրջը խոնուած նա-
ւակներուն մէջ գտնուող անձերուն հարցումներ
կ'ուզէինք:

— Ամենքը կը փախչէին կոր, ես ալ փախայ, կը պատասխանէր մէկը :

— Կտիւ կ'ընեն կոր, կ'ըսէր ուրիշ մը :

— Իրար կը զարնեն կոր, կը զոչէր երրորդ մը :

Նոյն միջոցին հրազենի ձայնից կը համակնն մինչեւ մեզի: Յանկարծ թնդանօթի պայթումին պէս անեղ ձայն մը լսուեցաւ, յետոյ ուրիշ մը, յետոյ երրորդ մը: Մտփն վրայ, նաւակներուն մէջ, ամենքս շուարած իրարու կը նայէինք, առանց կարենալ բացատրութիւն մը տալու: Հեղձեալ նորանոր մարդիկ կը համակնն ծովեզրը եւ նաւակ կը նետուէին: Բերնէ բերան տեղեկութիւններ կը շտուային նաւաբից: Վերջուպէս հասկցանք որ Օսմանեան Պանրային դէմ յարձակում եղած է:

— Տաճիկ պաշտանեաները յարձակած են պանրային վրայ եւ ամառական պանդխտ, կ'ըսէին նաւակներուն մէջ,

Այս բացատրութիւնը հաւանական չթուեցաւ մեզի, թէև նոյն միջոցին ընաւ միտքէնէն չէր անցներ որ Գաշնակցականներու ցոյցը տեղի կ'ունենար: Բիշ մը յետոյ բոյն թէ Մահիդոնայիները յարձակած են պանրային վրայ, յետոյ ուրիշներ նոյնը հաստատակցին Կրետացիներուն համար: Կամայ կամայ աւելի իրազեկ անձեր սկսան դող եւ ամէնէն կարք խնայանք ճշմարտութիւնը թէ Հայերն են յարձակում գործողները:

Այդ լուրը կարծես աւետիս մը եղաւ մեզի համար: Տարօրինակ հպարտութիւն մը կը զղայինք Հայերու կողմէ եղած այդ յանդուգն փորձը խնայալով եւ յաղթահան ակնարկներ կ'ուզէինք յոյն նաւալարին, որ նոյնպէս հրացական բացազանչութիւններ կ'արձակէր: Մեր նաւակը, կամայ, կամայ, մտեցած էր Բարսիլցի մօտ խարքսիսած առազստանաւներուն, հոն կը

սպասէինք որ հանդարտեր ամէն բան ու գամաք կլլէինք նորէն: Ես ու ազգականս կ'ենթադրէինք թէ փորձը՝ հակառակ իր յանդուգնութեան՝ վիժած կը արդէն, թէ միայն քանի մը հրազեն պարպուած ու մէկ երկու հոգի վիրաւորուած էին ու ամէն բան պիտի հանդարտէր քանի մը վայրկեանէն, մանաւանդ որ այդչաւ հրազենի ձայնից չէին լսուեր գամաքէն: Իրո՞ւ ալ, կամայ կամայ, քայտիին վրայ իրարանցումը մեղմացաւ: Այլևս չտեսած մարդիկ նաւակները չէին ցատքեր, բնականապէս ծափն վրայ զանուզելուց գամաք կ'էլլէին ու զատ զատ խուճիկ կազմած՝ կը խօսակցէին իրարու մէջ: Նոյն միջոցին «Թրանս» կը համակնն եւ քարտիկն կը մտաչէր յամբ յամբ: Նաւալարին ըսինք որ մեզի ալ մտեցնէ գամաքին:

Քարտիկն վրայ տանքեւոյթ հանգարտութիւն մը կը տեսնուիր այդ ժամանակ: Միայն կամքէն դուրսը ձիւտ որ զինուորներ կ'եղած էին եւ ճամբան փակած՝ անցորդներուն: Երբ գամաք կ'անք, ազգականս թուրք մը նըմարեց որ կ'անցնէր եւ լսաւ ինձի:

— Կը ճանչնամ այս մարդը, ստախկանութեան լըրտես մըն է եւ մեզի կ'ընայ որոշ տեղեկութիւն մը տալ անցած զարձամբն վրայ:

Ես խոնկեալութիւն համարեցի չերեւոյ այդ կատկածելի մարդուն եւ քայտիին մօտ զանուած յանտիան գրօզ կրօղ շոգեմակոյզի մը մտայ, սպասելով որ բնկերս կրթայ տեսնուի ստախկանութեան լրտեսին հետ եւ տեղեկութիւն բերէ: Բանի մը վայրկեանէն վերադարձաւ:

— Բան մը չէ եզեր, բացատրեցանութեան լրտես որ քանի մը սրբիկաներ փորձեր են պանքան մանկ եւ կողոպտել, բայց չնորձիւ Վիճ, Սուլթանին ստախկանները անմիջապէս հատեր եւ ստաճքը տներ են . . .

— Մե՛ղք: Բնաւ մարդ չէ՞ զարնուեր:

— Չէ՛: Բանի մը բեկոյ՞վէր պարպեր են, բայց յետոյ ամէնքն սոյ ձերբակալուեր են:

Այս բացատրութիւնը ճշմարիտ լիուեցաւ ինծի և տեսակ մը սրտնեղութիւն զգացի այդքան ջնջին բանի մը համար ա՛յնչափ յուզմունք կրելուս:

«Վիտնա» արդէն եկած մատչած էր քարափին: Բազմութիւնը խնուում էր շողենաւին սանդիլին դուռը և մտածեցի թէ յուսալին տակնն էր, առանց ուշադրութիւն հրաւիրելու զրատ, ջանալ ներս սրբղելու: Ուրտի ազգականն ճառ ուղղուեցանք զեզի մերստուտան գարեջրատունը, որ ճիշտ մարտին զեմը կը գտնուի, հոն իրեն մնաս բարով բեկէ կտրը, մտայ մարտին մեծ դանկն ներս, ուրիկ պէտք էր անյնիկ շողենաւին մտակնալու համար:

Ազգականս ինծի պիտի սպասէր կէս ժամի չափ և և թէ չվերադառնայի պիտի հասկնար որ ապահովապէս շողենաւ մտած եմ:

Ոչ ո՛ր բան մը հարցուց և ուշադրութիւն քրաւ ինծի, մանուշանոյ որ բնաւ ճամբորդի կերպարանք չունէի: Առանց բեռի, առանց վերաբեռի և նոյնիսկ առանց դաւապանի կ'երթայի: Մակայն սասիկանները պաշարած էին շողենաւին սանդիլին դուռը և ոչ մէկուն թոյլ կուտային ներս մտնելու: Այդ բանը չէի նախատեսած, կամ մանուշանոյ չէի կարծեր թէ Պոլիս հասնող շողենաւի մը չուրջը սոյ սասիկան հակողութիւն կ'ըլլայ: Յետոյ հասկեցայ թէ՛ բացատարար՝ նոյն օրուան համար էր սոյ խտուութիւնը:

Քարափին զրայ կային եւրոպացիներ սրտնք փորձեցին սանդուլին վեր կլլել, հակառակ սասիկաններու արգելքին, մին՝ մինչև իսկ՝ վեր ելաւ, սակայն

հոն շողենաւին պաշտօնեաները ևս գարձուցին զինքը, բակով թէ բացարձակապէս արգիլուած էր ներս մարդ բնուանիկ: Պաշտօնեաներու սոյ բնիմարդը բոլորովին յուսահատեցուց զես և հասկեցայ որ անօգուտ էր սպասել հոն ու վերադարձայ գարեջրատուն՝ ուր կը սպասէր ազգականս:

— Անկարելի է «Վիտնա»ի մէջ մտնել, բախ, բայց Մեսափրոսի մէկ ուրիշ շողենաւը կայ որ մարտին մտները կեցած է, կարելի է կը յաջողիմ հոն ապաստանիլ: Ի՞նչն տուն վերադարձիր: Եթէ սա ալ չհաջողի, կառք մը կը նպտիմ ու Բերս կ'ելլեմ:

Բնապարտք կ'ուզէի անպատճառ օտար շողենաւ մը նետուի ինքզինքս, թէև նոյն միջոցին, ժամը թերթական լինը կար, որ և է արտակարգ յուզում մը կամ շարժում մը չէր երեւար չորս կողմս: Ետին մտայ մարտին մեծ դանկն ներս և քարափը ելայ: «Վիտնա»էնքի մը անդին կեցած էր Մեսափրոսի Մատիթի մէկ ուրիշ շողենաւը, «Միտն», զոր քիչ առաջ նշմարած էի և որ նոյնպէս ճետեւեղ օրը պիտի մնկնէր Մարսիլ Երրայի ճամբով: Իր սանդիլին չուրջը խիստ հրակողութիւն մը չի կար, միայն սասիկան մը նստած էր սանդիլին գէմ, անտի մը զրայ, կանակը մարտին մայրը գտնուած փարսորմներուն տուած: Այդ սասիկանին զամ՝ մարտատան պաշտօնեայ մը շողեկառքին երկայնքը կը գալէր ձխելով:

Միկանթ մը վառեցի և զայի նորէն «Վիտնա»ի մօտ: Ուղեւորները կը սկսէին գուրս ելլել: Սասիկանները, որմնք թիւր ուսելի շառցած էր, մանրամասն կը քննէին անցադիրները, զժուարութիւն մը յարուցանելու համարով: Ուղեւորներու անտակները և պայտասիները զիջուած էին քարափին զրայ: Բեռնակիրները

կ'ուզէին ասնկ ասնկ, մինչդեռ մաքսին պաշտօնեաները օրինական ձեւակերպութիւններ կը հնարէին՝ ուղեւորներու համբերութիւնը սպառելու եւ պատշաճ մը փրցնելու համար: Պահ մը ձայները մեծցան եւ վէճի մը կերպարանք առաւ գործը: Նոյն միջոցին՝ մաքսատան այն պաշտօնեան, որ «Միտան»ի երկայնքը ժուռ կուգար, զէպի հոն առաջացաւ եւ ինքն ալ մտանակցեցութեամբանութեան:

Այդ մարդը կասկածելի երեւցած էր ինծի եւ ճիշտ էր հեռանալուն կը սպասէի շոգենաւ մտնել փորձելու համար: Անմիջապէս օգուտ քաղեցի էր զբաղումէն եւ զէպի «Միտան» սկսայ քայիլ, միշտ աչքիս՝ ծայրը ամբողջն վրայ նստած ոտակիանին ուղղած: Արկաններ բերանս, անտարրեր քալումքով եւ կամաց կամաց հուսայ «Միտան»ի անոցինն դուրս: Կրնայի սանդուխին վեր ելլել զեռ ստակիանը չչարեւած տեղէն, մտնաւանդ որ նոյն միջոցին որ եւ է զխաղութիւն չէր բներ ինծի, սակայն չամարձակեցայ ու նորէն զարծայ զէպի «ժխօնտ»: Վէճը կը շարունակէր եւ մաքսատան պաշտօնեան անով զբաղած էր բոլորովին: Կը յուսայի որ ոտակիանն ալ պիտի գար խտանուէր այդ վէճին, բայց ինք չէր շարժեր տեղէն, կարծիս վախած էր ամբողջն:

Տեսակ մը նեղութիւն կը զգայի եւ ինքզինքս կը դատապարտակի որ առաջին անգամ «Միտան»ի սրնդիին մօտ դանուած միջոցիս չէի օգտուած ստիճէն եւ շոգենաւ նեւած ինքզինքս: Ինծի անանկ կուգար որ երկրորդ անգամ մօտենալուս անպատճառ զխաղութիւն պիտի բնէր ամբողջն վրայ նստող ոտակիանը: Այսպէս վայրկեաններ սրտնք ժամերու չափ երկայն թուեցան ինծի: Միջոց մը աչքս դարձուցի տեսնելու համար ոտակիանին դիրքը: Միշտ ամբողջն վրայ գամ-

ուած էր եւ հիմա քովը ուրիշ մարդ մըն ալ կար որուն հետ կը խօսակցէր: Այդ միջոցին սրտի սեղմում մը զգայի եւ յուսահատութեան պէս բան մը սկսաւ գոլ փրսս: Զպիտի կրնայի մտնել շոգենաւ...:

Յանկարծ հրազենի պայթիւններ վերսկսան, Կալաթայի կողմէն: Միբոս սկսաւ աւելի ուժղին տրտիկ: Ուրեմն ամէն բան հանդարտած չէր, ինչպէս ոտականութեան լրտեսը կ'ապահովէր ժամ մը առաջ: Կոխը կը շարունակէր եւ յեղափոխականները բաղձաթիւ էին, քանի որ ժամերէ ի վեր ոտականութիւնը չէր կրցած նուաճել զանանք: Եթէ շոգենաւ չկարենայի մանկ՝ զրեթէ անկարելի պիտի բլլար նաև Կալաթայէն անցնելով Բերա կլլեր:

Կացութեան անտանելի կը դաննար: Վախը չէր այնչափ, որչափ անօգուտ տեղը զնուեղու զազախարը որ զիս կը շարչարէր: Ու կը խորհէի որ այդ միջոցին եթէ եռ գտնայի հաւանօրէն պիտի ձերբակազուէի մինչեւ Բերա չհասած: Ու մէկէն աչքիս առջեւ ցրցուցան աչք հաւանականութեան ամբողջ զրուելի մանրամասնութիւնները: Ոտականութեան դուսը էր զարչելի ազատութեամբ, ոտակիաններու վարմունքը, արզեւ, կույտ, վայրայ հարցաքննիչի մը առջեւ համար տալու ստորնութիւնը, վերջացէս բնտօնն ու ջիւնիւնն ու շարչարանքները: Դեռ անցած դարձածին վրայ այնչափ անտրոջ զազախար մը ունէի որ ջարդուելու պատահականութիւնը, որ նոյն ժաման ամենէն իրական ու սոսկալի վտանգն էր, մտքիս չէր անցնէր ընաւ:

Մաքսատան առջեւ գիզուած կապույններէն մէկուն վրայ ելլայ շուրջն գիտելու համար: Բարափր ամաչացած էր բոլորովին, միայն մաքսատան պաշտօնեաները

կ'երեւային: Կամբջին գլուխը միշտ կեցած էին հեծեալ
 դինուորներ, իսկ կամբջին վրայ գրեթէ մարդ չէր կար:
 Թօփհանէի կողմը՝ նոյնպէս՝ ճամբան զոցուած էր հեծե-
 եալ սասիկաններով: Ճշմարտապէս կը սկսէի նեղուել
 և սարտած երկիւղներ զգալ: «Ժխտն»ի մօտ վէճը
 աւարտած էր և բեռնակիրներն ու մաքսատան սրաշ-
 առնեաները զբաւած էին: Մրայն քանի մը սասիկաններ
 կը մնային սանդիսին գլուխը: Տեսակ մը նախանձով կը
 նայէի այդ նաւին: Անոր մէջը բլլալ, ի՞նչ երջանկու-
 թիւն: Բայց արդէն շոգենաւին մուտքը փակուած էր
 և նաւագները զբաղած էին վերնայարկը մաքրելու:

Նոր սիկանթ մը փակցի և սկսայ ստաճանալ գե-
 պի «Ախտն»: Սասիկանը, ամուսին վրայ նստած, միշտ
 կը խօսակցէր նորեկին հետ: Կամայ կամայ քաղելով
 հասայ իրենց մօտ, շոգենաւին սանդիսին ճիշտ դիմացը:
 երկու հակառակ նստանքներու մասնուած էի, մին զիս
 դէպի սանդուխը կը մղէր, միւսը թող չէր ի սար մօ-
 տենալու: Կը ջանայի փարամուն մածիկ սասիկանին,
 մանաւանդ որ եթէ անգամ մը իր ուշադրութիւնը դը-
 բուէի, ա՛յ գործս լինցած էր: Ուստի նորէն անցայ
 «Մխտն»ին քովէն ու գացի դէպի Թօփհանէի կողմը:
 «Ախտն»ին անմիջապէս քովը խարսխած էր անպիտ-
 կան շոգենաւ մը, ուրկէ քիւրս բեռնակիրներ ամուսի
 դուրս կը հանէին: Պա՛հ մը կեցայ այդ շոգենաւին առ-
 ջեւ և դիտեցի բեռնակիրներու երթեւեկը, յետոյ ճամ-
 քաս շորտնակեցի քարափին երկայնքը, անասրբեր
 նայուածքներ նետելով ստաղձ բեռցած շարք մը ա-
 ստղաստանաւերու, որոնք իրենց բեռները կը պար-
 պէին նմանապէս:

Նորէն հրողէնի ձայներ կրկնուեցան Կալաթայի կող-
 մը, որոնց յաջորդեցին գզրդալից պայթիւններ, ինչպէ-

նօթի ձայնին պէս, ճիշտ ինչպէս լսած էինք, քանի մը
 ժամ առաջ, աղբականս և ես, կրք Յոյնի մը մակոյ-
 կին մէջ աստատանած էինք: Ա՛յ կասկած չունէի թէ
 յեղափոխականները ուսմբերով զինուած էին ու կոխք
 կը շարունակէին:

Կը սկսէի վախնալ: Մանաւանդ քարափին վրայ տի-
 քած հանգարտութիւնը և ամայութիւնը ստեղծած կու-
 տար ինձի: Ետ դարձայ, այս անգամ արագ արագ քո-
 յելով: Որոշապէս միտքս դրած էի «Ախտն»ի սանդու-
 խէն վեր մազոյղը, քովը հասածիս պէս: Հետեւն կը
 տեսնէի սասիկանը որ միշտ կը խօսակցէր իր բնկերոջ
 հետ: Քայլերուս ձայնը արձնելով գէպի ինձի դարձու և
 նայեցաւ կատկածուս նայուածքով մը: Միայն ես կայի
 այդ միջոցին մաքսատան առջեւ պտրտող: Հրազնի
 ձայները կը շարունակուէին հիմա անպնդհատ և հեռ-
 ուէն հեռու աղաղակներ կը հասնէին ակամփս: Զը-
 դային յուզում մը տիրած էր վրաս և հեղաճեակ կ'ա-
 բողէի քայլերս: Գրեթէ վազելով հասայ շոգենաւին
 սանդիսին գլուխը և ստքս աստիճաններուն վրայ նե-
 տելով՝ սկսայ վեր խոյանալ: Կը լսէի սասիկանին ձայ-
 նը որ կը դռէր ետեւէս. — «Էյ, պոնս պար, եասաք
 արք»: Երբ շոգենաւին կամբջակին վրայ հասայ սուրբ-
 քրս կը զօղային: Կարծես վազելով լերան մը գողաթը
 էլած էի:

- Նաւատարի մը կեցուց զիս և խտտութեամբ բտաւ.
- Ի՞նչ կ'ուզէք, պարոն:
- Նաւագետար տեսնել կ'ուզեմ, գործ ունիմ հետ:
- Վերն է, պատասխանեց նոյն խտտութեամբ, շո-
 գենաւին դէկին կողմը ցոյց տալով:

Նաւատարին այս բնորոնեկութիւնը շուտեցուց զիս
 քիչ մը և սկսայ մտածել թէ արդեօք նաւագետն այ

զիս դուրս չի՞ պիտի հանել տար, մանուսանց որ շո-
ղենաւին մեկնուամի օրը չէր:

Վեր կ'ելլեմ և կը տեսնեմ նաւապետը որ բաղկա-
թուսի մը վրայ նստած՝ կը ծխէ հանդարտօրէն: Յիսուսն
տարեկանի մօտ, աղէխառն մօրուքով քարեղէմ ու քա-
ջաղերիչ կերպարանքով մարդ մըն է:

Ահնամուտեամբ կը մօտենամ իրեն, ջանալով կա-
րելի եղամբն չափ ծածկել յուղումս:

— Պարոն նաւապետ, կ'ըսեմ, Շիրա պիտի կրթամ,
զիտեմ որ շողենաւը վաղը կը մեկնի, բայց կ'ուզեմ
այսօրուրէն հասնալ: Նաւաղէկին համար եթէ պէտք
է աւելի բան մը վճարել, պատրաստ եմ:

— Հո՛ջ էք դուք, կը հարցնէ:

— Այո՛, պարոն, կը պատասխանեմ յանցաւորք մը
պէս որ կը ստիպուի իր յանձնարք խառափանելու, և
այցեառմաս կը ներկայացնեմ իրեն, որուն վրայ դր-
ուած է նաև պատճառ:

— Շատ լաւ կը պատասխանէ, հո՛ս մնացէ՛ք, որ-
պէս զի ձեզ չը տեսնեն դուրսէն:

Նոյն միջոցին ամպին վրայ նստող ստափիւմը, քիչ
մը տանն վարանելէ ետքը շողենաւին սանդուխներէն
վեր ելած էր և կը պահանջէր որ զիս իրեն յանձնեն:

— Հոս ֆրանսական հող է, պտտաց յանկարծ նաւ-
ապետը վերէն, գո՛ւր կ'ելլիք, շո՛ւտ:

«Մտան»ի թարգմանը, որ ձերուկ յոյն մըն էր, սո-
սիկանին թարգմանեց այդ խօսքերը:

Ոտտիկանը զժողո՞ն կերպարանքով մը և քթին տա-
կէն բաներ մըմտալով վար իջաւ:

Ա՛յ ապառաժ էի:

Առաջին դործս եղաւ ֆէսս ծափը նետել և դուրս
զնիլ քէփի մը զոր գրպանս պահած էի:

Նաւապետին ինծի բրած յանձնարարութիւնը աւելի
լաւ կատարելու համար քաջուկաց նաւին վերնացարկը
զանուած քէօղկին մէջ: Հրազէնի՛ ձայներ կը շարու-
նակուէին լուսիլ ցամաքէն, որոնց տանն տանն կը
խամնուէին մեծազդոյ պայթուէներ:

Հաղիւ թէ քանն վայրկեան անցած էր որ քէօղկին
մէջ կը զանուէի, երբ նաւապետը ուրիշ ֆրանսացիի
մը բնկերակցութեամբ ներս մտաւ:

— Ահաւասիկ այն Հայը, բաւա զիս ցոյց տալով,
որուն մասին խօսեցայ:

Եւ ինծի զաննալով յարեց:

— Մեր բնկերութեան գործակալութեան տնօրէնն է:
Քառասուն տարեկանի մօտ, խարտեաչ մարդ
մըն էր, անոյց կապոյտ աչքերով:

Այս ներկայացումը մաստանջութիւն պատճառեց
ինծի: Խո՛ջ կ'ուզէին ինէ:

— Շատ ուրախ եմ որ, բաւա նորեկը, մեր շող-
ենաւին մէջ զձեզ կը հիւրընկալենք: Կատարեալ ապա-
հովութեան մէջ էք հոս, բնաւ հող մի՛ ընէք, ո՛չ ոք
կրնայ այլեւս ձեզի դպչիլ:

Շնորհակալութիւնս յայտնեցի այս յայտարարութեան
վրայ:

Տնօրէնը աւելցուց.

— Գուցէ քովերնիդ պէտք եղամբն չափ դրամ չի
կայ, ուստի հրահանդ տուած եմ որ ձեզ ճրխարար մին-
չու Մարտիլլ փոխադրենք, եթէ ուզէք:

Նորէն շնորհակալ ըլլալով՝ պատասխանեցի թէ քո-
վրս դրամ ունի և կ'ուզէի վճարել:

— Աւելի լաւ, աւելի լաւ, բաւա ինդալով, յետոյ
չարունակեց. — Գիտէ՞ք ձերս ժամանակին շողենաւ ա-
պատանած էք, եթէ քառորդ մը ուշ մնայէք չպիտի

Կրնայիք ներս մտնել: Կալաթա իրար կը շարդեն կոր ալս ժամուս:

Եւ բարեւելով դուրս ելաւ նաւապետին հետ:

Հիմա որ ապահովութեան մէջ կը գտնուէի ու անձնապահպանութեան մտաւարկաստանցած էր, սկսայ մտածել անոնց վրայ որոնք դուրսն էին: Ինձի ընկերացող ազգականս մանսանդ մտաւանջութիւն կուտար ինձի: Ըսած էր թէ կառք մը պիտի նստէր ու Ռերտ կըլեր: Արդեօք կտուր դուսձ էր, հասած էր մինչեւ Ռերտ, թէ համբան գլխին փորձանք մը եկած էր: Ինչ ալ միջոցին կը կարծէի որ ամբողջ խառնակութիւնը Կալաթայի մէջ սահմանափակուած էր:

Դուրս ելայ քեօշկէն՝ կամրջակին վրայ ժուռ դալու համար, այնչո՛ւփ յուզուած էի, որ չէի կրնար տեղ մը նստիլ կամ հանդարտ մնալ:

Շոգենաւին մէջ նոր մարդիկ ապաստանած էին, ամէնքն ալ ֆրանսացի, երկու մայրապետ, վարդապետ մը, երեք կին և երիտասարդ մը: Ասոնցմէ զսա կար նաև ձերուէի սուս մը իր աղջկան հետ, որոնք արդէն չուզեցան մէջ կը գտնուէին: Մտեցայ իրենց: Ամէնքն ալ յուզուած՝ շփոթած կը խօսէին: Ոչ Եւրոպայ բան մը դիտէր անցած դարձածէն: Հրազէնի և սուսի ձայներ լսած էին, յետոյ տեսած էին որ խառնութիւնը բոլոր կը գոչէին ու ամէն մարդ կը փախչէր, իրենք ալ, քարափին մօտերը գտնուած ըլլալով, շոգենաւը սպաստանած էին:

Փամը տածկական ինն ու կէսին ասենները, յանկարծ կը տեսնեմ որ շոգենաւին մարդիկը և հոն ապաստանած ֆրանսացի նորեկները աղմկալից կը վազեն կամրջակին վրայ, դէպի ցամաքին եզրը:

Ինչ կ'անցներ արդեօք:

Արտասրտի ես ալ դուրս կ'ելլեմ քեօ, կէն, սուր կը գտնուէի նոյն վայրիկանին:

Ստակայի՛ տեստան:

Քարափին վրայ, ձիւս «Մխտն»ի դիմացը, քանի չափ ժուռք, հաստ ըկերով գինուած, կը ծեծեն չորս հայ ընտնակիր: Բեռնակիրները արդէն գետին թեկոմ են: Որ եւ է աղաղակ չը լսուիլ իրենց կողմէ, միայն թեքերուն պտուտքը կը խառնուի ըրերու իրար զայնտեղու չոր ձայնէ: Բանի մը վայրիկանէն՝ նաւաւանները կը գոչին, ոճրադորմները կը յարձակին դիմակերուն վրայ, անոնց գրգռմանը կը պրտուն: Քիչ մը ետքը, իրերը ու սերնին գարկած՝ թեքերը յարթական կը մեկնին և աներևոյթ կ'ըլլան, քարափին վրայ բացուած փողոցներուն մէկուն մէջ:

7140-98

Կը տեսնենք շաբթ մը հեծեալ զինուորներ որոնք անտարբեր հանդարտութեամբ հանդիսատես կ'ըլլելու և կը պահպանեն այն փողոցին մուտքը որ այդ սփեր տեղի կ'ունենար:

Չորս հայ ընտնակիրներու մարմինները կծկուած՝ բուրջ դարձած՝ կը մնան գետնին վրայ:

Շոգենաւին մէջ ամէնքս յուզմունքէն կը դողանք: Կինները կը սկսին լայ:

Նոյն միջոցին երկու ասնիկան կ'երևան փողոցին մէջ, արագ արագ կը մօտենան դիմակերուն և սուրով կը զարնեն ընտնակիրներուն գլխին: Մին որ դեռ չէր մեռած՝ խեղդուէ ձիւ մը կ'արձակէ և թեք՝ որ պարզած էր՝ կը շանայ գլխին տանիլ:

Այն ասեն անուշի բան մը կը տեսնանք:

Ոտտիկաններէն մէկը մէջքէն դաշոյն մը կը հանէ և հեղձեալ վեց հարուած կուտայ մահամերձին կողերուն: Արիւնը կը սարածուի քարափին վրայ:

— Ah! les cochons! ah! les crapules! կը գոչեն նաւին պաշտօնեաները սոսքերնին գետին զարնելով:

Եւ մին, «Մխոն»ի մատակարարը, սէվովէրը կը հանէ գրպանէն.

— Ո՛չ, ա՛յ չեմ կրնար հանգուրծել, պտտալով:

Նաւապետը, տեսնելով մատակարարին շարժումը, քովը կը վազէ ու թեւերէն կը բռնէ.

— Ի՛նչ կ'ընէք, խենթեցա՞ք, չէ՞ք գիտեր թէ ի՛նչ մեծ պատասխանատուութիւն կը բերէք վրանիս:

Եւ սէվովէրը ձեռքէն առնելով կը պահէ:

Քիչ մը ետքը նորէն աղմուկ մը կը լսուի գիմացի փողոցին ծայրէն ու կը տեսնենք Հայ բեռնակիրը մը որ խենդի մը պէս վազելով գէպի քարափ կուգայ, մինչ-գետ քիչ մը առաջուան բիրերով զինուած մարդասպանները իր ետեւէն ինկած են: Շողկենաւին մարդիկը կը սկսին թեւերնին շարժել և նշան ընել մարդուն որպէս զի հոն գայ: Խեղճը կը տեսնէ ու կը լսէ մեր շարժումները և հրաւերը սիրտ կ'առնէ ու աւելի արագ կը սկսի վազել: Կը հասնի քարափին վրայ ու յանկարծ կը տեսնէ իր հայրենակիցներուն չորս գիակները...: Բոպէ մը կը վարանի, մենք կը կրկնապատկենք մեր շարժումները և ազագակները, բայց չոգենաւ գայու համար ստիպուած էր բաւական երկար չըջան մը ընել, որովհետեւ քարափին այդ մասը փայտորմներով բաժնուած է: Այսու հանգերձ մարդը կը վազէ յուսահատօրէն, մանաւանդ որ մարդասպանները իրմէ բաւական հեռու են: Նաւապետը հրաման կ'ընէ, որ երկու նաւաստի սանդղիսին զուխը սպասեն, որպէս զի մարդը հասնելուն պէս ներս առնեն:

Ամէնքս լուս ու բուռն յուզմունքի մը մասնուած զինքը կը զիտենք:

Նոյն միջոցին ծեր Թուրք մը, որ հանգարափի նրստած էր քարափին վրայ դռնուած սրճարաններէն մէկուն մէջ, տեղէն կ'ելլէ և ճիշտ բեռնակիրը անցած միջոցին աթոռ կը նետէ անոր սոսքերուն մէջ: Խեղճը գետին կը գլտորի: Մարդասպանները կը մտահնան ազմկալից հայհոյանքներ և ուրախութեան պոստուրներ արձակելով: Երեն հասնելու վրայ են, երբ նորէն սոսք կ'ելլէ ու կը սկսի վազել: Գահիճներէն մին իր հաստ գաւազանը կը նետէ ետեւէն, բայց հարուածը կը վրիպի, ետեւէն ուրիշ գաւազան մը կը հասնի և այս անգամ բեռնակիրը նորէն կ'իջնայ գետին:

Անկարելի է նկարագրել մեր յուզմունքը և կատաղութիւնը:

Վերջապէս ոճրագործները կը հասնին և կը սկսին իրենց գործը:

Զարմանայի՛ բան, մարդուն կողմէ բնաւ ճիշ կամ ազագակ չը լսուիր: Կ'երեւի թէ վախէն լեզուն բրունուած է: Միայն բիրերուն չոր որ ձայները կ'իմանանք ու ահա՛ մարդը կը մեռնի:

Հիմա հինգ գիակ կար աչքերնուս առջեւ:

Ոստիկաններէն մին որ կը հսկէր այդ սպանութիւններուն, գէպի Թօփանէի կողմը կ'երթայ և քիչ մը ետքը կը վերադառնայ մուհաճիբի սայլակով մը: Սայլորդին հետ մէկիկ մէկիկ գիակները կը ժողովն ու կը լեցնեն սայլակին մէջ, յետոյ հին աղտոտ լաթ մը կը ծածկեն վրան, ոստիկանը կը նստի սայլորդին քով և ճամբայ կ'ելլեն գէպի կամուրջ:

Տեսակ մը թիթեւացում կը զգանք երբ գիակները կը հեռանան մեր աչքին առջեւէն: Կիները կը դադրեցնեն իրենց լացը և չոգենաւին պաշտօնեաները այլեւս չեն հայհոյեր Թուրքերուն դէմ:

Նորն աղագակ մը կը լսուի քարափին վրայ ճիշտ «Միտն»ի մօտ: Քանի մը Թուրքեր, միշտ հաստ քիբրով զինուած, կը հարածեն մարց մը որ զեղն շողենաին սանդուխը կը վազէ: Ենզճը կը յաջողի մինչև սանդուխին գլուխը հասնելու, բայց հոն չուզումէն, վախէն, յոյնութենէն, կը մարի կ'իջնայ:

— Ես'ւա վեր ստէր այդ մարդը, կը պատուի նաւապետը քանի մը նաւաստիներու, որոնք արդէն վար իջնելու կը պատրաստուէին:

Մարդը մարած վիճակի մէջ կը բերեն կամրջակին վրայ ուր «Միտն»ի բժիշկին օգնութեամբ ինքզինքը կը գտնէ:

Քիտուն տարեկանի մօտ, սեւեր հողած Հայ մըն է: Պոչսոյ շուկան կը գտնուի եղերերը ցոյցին շուրք հասեր է և խանութները սիսեր են զոցուիլ: Քանի մը ժամ ապատաններ է խանի մը մէջ, ժտոյ կարծելով թէ ամէն րոն հանգարած է՝ ճամբայ եղեր է երթելու համար իր տունը, խանկալմի: Երբ կամուրջ հասեր է տեսեր է որ անկապելի է անցել, որովհետև հեծեալ զինուորներ զոցած էին ճամբան, և ստիպուել է նաւակով դուր մինչև Կարաթաջի քարափը, ուր հաղի թէ ուրքը զրեր է ու աճա՛ մալուհայի մը մէջ գտնուող Թուրքեր սիսեր են զինքը հալածել:

Ենզճը իր պատմութիւնը պատմած ատեն կը զոգար տակաւին և սոսկումով աչքը չորս դին կը պատցնէր կարծելով թէ զինքը կը հալածէին:

Եւ իրա՛ւ այ նոյն միջոցին երկու ստտիկան շողենաին վեր կըն և նաւապետին ձախտիլ ուղղցին նաւուն թարգմանին միջոցաւ:

— Երկու հայ ին գտնուին շողենաին մէջ որոնք հակառակ կանոնի և ստանդ սնցադրի շողենաւ մտած

են մտիկ չընելով ստտիկանին արդեւոր, անոնք փնտրուելու եկանք ըսին:

Ստտիկանները ինծի ևւ նորեկին կ'սկիւարկէին:

— Դո՛ւրս կէք, զոչեց նաւապետը իրի պատասխան:

— Ըսէ՛ք որ էրաման ունինք քովսեր պէլին կողմէ, բաւ ստտիկաններէն մէկը թարգմանին դասնայով:

Թարգմանը յաւատարեց ստտիկանին խօսքերը:

— Դո՛ւրս կէք, կրկնեց նաւապետը այս անգամ աւելի բարձրացնելով ձայնը:

— Պէտք է որ միտսին տանինք երկու Հայերը, որովհետև անցադիր չունին և փախչելով մտան շողենա, պատահանեց ստտիկանը լամատրէն:

Այն ատեն նաւապետը նաւաստիներուն զամնայով հրամայեց.

— Դո՛ւրս տանեցէք սա մարդիկը:

Եւ նաւաստիները ուշափայտով որ վերջապէս աւսիլ մը կը ներքին լանայ գտնէ թէ թէ վրէժ մը լուծելու այդ հրէշներէն, ստտեցան ստտիկաններուն վրայ և գրեթէ դատրելով վար քրին սանդուխին:

Այս տեսարանը սիրտանք մը եղաւ ամենուս համար:

Այլ իրիկուն եզով էր: Բարափին վրայ նոր գոնէր չէին բերեր մեղցնելու, ստիպն Կարաթաջի մէջ միշտ կը լսուէին այդ նոյն ձայները: Օտարազգիներու պատկանող բար չէր բերուն վրայ կը ծածանէր անդիտական, փրատակուն, տայական կամ յուճական գրօտիկ և կը տեսնէինք այդ գրօտիկը որ տուներու տանիքներուն վրայ խուճը խուճը մարդիկ ու կիներ որոնք շուտով կ'երթային ու կուզային:

Հայի կէս ժամ սնցած էր ստտիկաններու վորնուուելին ի վեր, երբ յանտարձ լսեցինք միջոցներով խա-

որն աղաղակներ ու աճա՛ մաքսատան վարի կողմին երեսունի չափ Թուրքեր երեւցան, որոնք իրենց բիւրերը չարժելով դէպի «Սիտոն» կը յառաջանային: — «Հայերը պէտք է մեզի յանձնել, եթէ ո՛չ ամենքդ ալ կը ջարդենք», կ'ոտնային այդ կատղամ գիւհարները, որոնց շատերուն բիրերը արդէն արիւնով ներկուած էին:

Յայտնի էր որ արշաւանքին մէջ վրնատուղ ստախկաններուն մատը կար:

Նաւապետին հրամանին վրայ, անմիջապէս ֆրանսական զրօշակ մը բերին նաւատիւները ու փոսցին սանդիսին վրայ, յետոյ վեց հոգի, բէփովէրները ձեռքերնին, սանդիսին զուխը կեցան և նաւապետը գոչեց.

— Առաջին շունը յարձակի զրօշակին վրայ կոխելով վեր ելլել, մեացուցէ՛ք:

Ոտիկանը որ միշտ նստած էր ամսոխ մը վրայ, «Սիտոն»ի սանդիսին դէմ, տեսաւ բոլոր այդ պատրաստութիւնները և տեղէն ցատկելով մաքսատուն մտաւ. բայց հազիւ թէ խուժանը հասեր էր սանդիսին գլուխը, ութ զինուորներով զուրս կլաւ մաքսատունէն և եկաւ սանդուխը պաշտպանելու...

Նաւուն մէջ ամենքս, ատանց բացատութեան, մէ՛կ փոփաք մը ունէինք. կ'ուզէինք որ Թուրքերը սանդուխէն վեր ելլել փորձէին: Ու տեսակ մը յուսախաբութիւն և ցատում զգացինք երբ տեսանք որ զինուորները եկան խուժանը ցրուելու: Իսկապէս պաշտպանութիւնը աւելի ոճրագործներուն համար էր:

Ուղեւորը հեռացաւ հայհայտից սպաննալիքներով:

Քիչ մը ետքը Մէսոպոթի Մառիթիմ ընկերութեան տնօրէնը, զոր արդէն «Սիտոն»ի մէջ ապաստանելէս քիչ յետոյ տեսած էի, շոգինաւ եկաւ և ֆրանսական

հիւպատոսարանին կողմէ պատուէր բերաւ որ չոգինաւր ծովեզրէն քանի մը մեզը հեռացնեն ու սանդուխը վեր քաշեն: Աւելցուց նաև որ նաւուն վրայ յարձակում եղած ժամանակ կրակ ընեն յարձակողներուն վրայ և որ եւ է Թուրքի թող չի տան նաւը մտնելու:

Իր ներկայութենէն, օգուտ քաղեցինք տեղեկութիւններ առնելու համար զուրսը անցած դարձածէն:

— Ամբողջ քաղաքը կռուի մէջ է, բւաւ, յեղափոխականները պանքան մտած ու տիրած են պանքային և ուսմբերով կը կռուին պաշարող զինուորներու դէմ: Ամէն փողոցի մէջ մարդ կը սպաննեն, զեսպանատունները լեցուած են հալածեալներով: Վախն ու սոսկում մը կը տիրէ ամէն կողմ:

— Դեսպանները ի՞նչ կը խորհին ընել, հարցուցինք:

— Օ՛հ, անշուշտ ազգու միջոցներ ձեռք պիտի առնենք: Հրահանգ արուեցաւ պանակ շոգինաւերու որպէս զի Քարաքէօյի առջև զան շարունին, քանի մը ժամէն կը հասնին: Հիմակուհիմա զեսպաններուն միակ զբաղումնէ յեղափոխականները պանքային զուրս հանել: Տնօրէնին մեկնումէն ետքը «Ժիոնտ» և «Սիտոն» հեռացան ցամաքէն ու ելնարանները քաշեցին:

Դուրսի հետ յարաբերութիւննիս խզած էինք հիմա: Ճաշի ժամը հասաւ և հրաւերի առաջին զանգակը հնչեց:

Կ'ուզեմ բացարձակապէս անկեղծ ըլլալ այս պատմութեանս մէջ, ուստի կը խոստովանիմ որ հակառակ այն սոսկալի տեսարաններուն որոնց հանդիսատես եղած էի, մեծ ախորժակ մը ունէի այդ միջոցին: Նոյն իսկ կարծեմ բոլոր այն յուզումները, որոնցմէ անցած էի վեց ժամէ ի վեր, զրգոտած էին ախորժակս, զալարելով ստամոքսս: Բնախօսներուն կը թողում բացատրել առիկա:

Անդամին վրայ քնականարար խօսակցութիւնը որ
 սեան զեղբերուն վրայ անցաւ: Ինչ զամ, միտն ծե-
 բունի Թուոր և իր աղջկիւր կային ուղիւոր: միւս սե-
 զանակիցները բոլոր «Սխտան»ի պաշտօնեաներն էին:
 Ամենքս ալ միտրերան թաւրքերուն վայրագութիւննե-
 րան զէմ խօսեցանք և վճահցինք թէ այդ բարբարոս-
 ները պայտիկան իրաւունք չունէին բնաւ: Կօսեցանք
 նաեւ եւրօպական՝ պետութիւններու թագ լինելուցքին
 վրայ, որոնք իրենց անձնական չունեցան և հակառա-
 կութիւններուն կը գոնէին մարդասիրական պարտակա-
 նութիւննին:

— Զգուելի բան է այդ դիւանագիտութեան բնակոյ-
 քը, կ'ըսէր մին զինիք գաւաթը պարզելով:

— Մարդ ամօթ կը զգայ Եւրոպացի կոչուելու, կ'ը-
 սէր ուրիշ մը՝ հաւի գիտա մը առջին աշելով:

— Այս է ֆրանսական չեղափոխութեան արդիւնքը,
 կ'աւելցնէր նաւաւն բժիշկը, բերանք շեցուն:

— Անշուշտ այս անգամ զեւրոպացիները վերջ մը պի-
 տի տան այս կայութեան:

Այս անմեղ խորհրդածութիւններուն վրայ, սպասու-
 էտքը ներս մտաւ գոչելով.

— Իտրճեալ մարդ կը մեռցնեն կոր քարտիկն
 վրայ:

Պատահին կիսատ ձգելով ամենքս անդուխէն վեր
 խաւժեցին:

Իրերով զինուած խոյն ամբոխն էր որ կատաղորէն
 ինկած էր երեք հոյ թանակիրներու վրայ, հարուած-
 ները անբողջատ կ'ըջնան ամէն կողմէ: Յետոյ կը տես-
 նենք որ սպաննիչները կը ծախն զխակներուն վրայ ու
 կը սկսին թալլել: Այս անգամ երեք ստիկաններ ալ
 կը մտնակցին կոզպուտին: Զարդադները կը մեկնին

արեւնտո բիրերը ուսերնին գարկած, իսկ երեք ստի-
 կանները կը նստին մօտակայ սրճարանը և երեք խաճ-
 ուէ ու երեք նստակիլէ կ'ապրարեն:

Վար կ'ըջնանք հայերնիս աւարտելու:

Երբ սուրճը խմելէ հար նորէն կամրջակին վրայ
 կ'կլկենք, մութը բոլորովին կտիւտ է ու կայերը վա-
 աւած: Երեք գիակները կեցած են իրենց տեղը և ու-
 տիկանները իրենց նստակիլէին կը քաշեն:

Թօփնալէի կողմէն երեք սպայակ կը յտառջանան:
 Երբ առաջին սպայակ կը համար գիակներուն մօտ, ու-
 տիկաններէն մին կը կեցնէ զաջն ու կը պտտայ սպ-
 րապանին՝ երեք հոյ թանակիրներուն զիակը քրտ
 տալով:

— Ասո՛նք ալ մէջը դիր:

— Ի՞նչ կ'առքիս մէջ տեղ չի կայ, կը գոչ, սպայ-
 պանը, թո՛ղ միտները սանեն:

Ետեւէն եկող սպայագանդ կը լսէ այդ խօսքերը ու
 կը պտտայ:

— Ութը հատ ունի՞մ կ'առքիս մէջ, տեղ չի կայ,
 ձիւն հոզին էլու արդէն, երրորդ անգամն է որ կ'ը-
 թամ կուզամ կը:

Ստիկանները տեսնելով որ սպայագանդներուն հետ
 զինարանները աւելորդ յոգնութիւն է, կը ձօնին ու դի-
 ակներէն երկուքը կը նետեն տառջին սպայակին մէջ:

Սպայագանդը կը բարկանայ ու նստած անդէն վար
 յտառքելով գիակներէն մէկուն տարէն իս քաշէ ու դի-
 տին կը նետէ:

— Թո՛ղ հոս մնան, միւս անգամ անգնելուս կ'առ-
 նեմ:

— Ո՛չ, կը գոչէ ստիկանը, ճի՛տն պիտի է որ ստ-
 նէք տանիք:

Երրորդ սայլապանը խնդիրը անուշ տեղը կապելու համար կը գոչէ .

— Մէկը ինծի տուէ՛ք, ես կը տանիմ :

Այն ատեն ստոբիկաններէն մին գետինը զանուած գիակներէն մէկուն ոտքէն քաշքշելով կը տանի մինչև երրորդ սայլակը :

Ասոր վրայ միւս սայլապաններն ալ կը ստիպուին մէյմէկ գիակ ատնել ու կասքերը ճամբայ կելլեն զէպի կամուրջ :

Մթութեան մէջ կատարուած այդ գործողութեան պէս չարաշուք բան մը անկարելի է երեւակայել : Ամենէն աւելի սոսկայի էր այն պաղարկութիւնը որով այդ բանակցութիւնը ու գործողութիւնը տեղի կ'ունենային :

Դիակներով լեցուն սայլակները կը յաջորդեն իրարու : Մինչեւ կէս գիշեր տառներեք հաս կը համրեմ : Ամէնքն ալ թօփհանէի կողմէն կուգան ու կ'ուզողուն զէպի կամուրջ : Կէս գիշերէն յետոյ խցիկս կը մտնեմ ու կը փորձեմ քնանալ, բայց երեւակայութիւնս ա՛յն աստիճան գրգռուած է որ անկարելի կ'ըլլայ աչքս փակել . ցերեկուան տեսարանները մղձաւանջի մը պէս աչքիս առջև կուգան, և յետոյ ատեն ատեն կը լսեմ հրազենի ձայներ որոնք միշտ կը շարունակուին ցամաքին կողմը : Կը հագուելիմ ու նորէն կ'ելլեմ կամրջակին վրայ :

Աստղերով լեցուն պայծառ գիշեր մըն է . ծովին վրայ կ'երեւան շողենաւերը իրենց կարմիր, դեղին, կանանց զուարթ լոյսերով շագնակոյցներ անընդհատ կ'երթան կուգան . անսովոր ոգեւորութիւն մը կը ափրեւածէն կողմ : Քարափին վրայ սայլակները կ'անցին իրենց տխուր բռններով : Ա՛յ չեմ ուզեր համրել :

Փարսէ՛ ծաղլուող բաղկաթուփ մը մէջ բնկղմած, երեսս ծովին, ժամերով կը նստիմ ու կը ծխեմ : Հետեն, Ասոսայ-Պուռնիի մօտ կը նշմարեմ մեծ մափունայ մը որուն մէջէն մերթ բնգ մերթ բաներ կը նետեն ծովը . մափունային մէջ երկու լապտեր կը վառին : Կը զգամ թէ չարաշուք բան մը կը դառնայ այդ նաւուն մէջ և ուշադրութիւնս կը կրկնապատկեմ : Կամայ կամայ աւելի յատկօրէն կը սկսիմ ատնել : Մափունային մէջ վեց հօփը մարդ կայ որոնք անընդհատ կը շարժին ու ատեն ատեն խոշորկէկ ծրար մը ծովը կը նետեն : Անկումէն առաջ եկած ջուրին ձայնը կը հասնի մինչև ինծի :

Ապաննուած հայերուն գիակներն են . . .

Այս դործողութիւնը երկու ժամէն աւելի կը տեւէ . գիակները կամայ կամայ կը նետուին ծով և կ'երեւայ թէ ամէն գիակի հետ քար մը կամ երկաթի կտոր մը կը կապեն որպէս զի ջուրին երեսը չմնայ :

Այս մափունան գեռ իր բեսը չպարպած՝ ուրիշ մը կը մօտենայ, նոյնպէս երկու լապտերներով լուսաւորուած :

Սոսկումով վար կ'իջնեմ ու կը փակուիմ խցիկիս մէջ :

Անբուն գիշեր մը անցընելէ ետքը, արշալոյսին վեր կ'ելլեմ, «Սիտոն»ի կամրջակին վրայ : Նաւին մէջ առջի իրիկուն հանդիպած մարդիկս, գրեթէ բոլորն ալ հնն են :

«Սիտոն»ի ճիշտ դէմը, քարտիներուն վրայ բաց դուռը փողոցի մը մէջ, քառասունի չափ թււոր կը խորհրդակցին ու ատեն ատեն կը նային փողոցին մէջ զրուարեող երկու հին քարաշէն խաներու պատուհաններուն՝

որոնց փայտէ փեղկերը ամուր գործած են: Այդ խո-
ներէն մէկուն մուտքը երկրորդ յորիկն է և փողոցին
վրայ գտնուած փայտէ սանդուխտով մը կը հարգորդակցի
գուրտի հետ: Քանի մը հողի վեր կ'ելլին ու կը փո-
ձեն գուռը խորտակել, բայց կ'երեւայ որ բաւական
հաստատ է ու ներքին ալ ամրացուցած են, այնպէս որ
յուստնառ վար կ'ըջնան:

Քիչ մը ետքը փայտէ շարժուն ելնատան մը կը բն-
քեն ու պատին կոթմանցով երկու հողի կը բարձրա-
նան մինչեւ պատուհաններէն մէկը, որ մնչպէս միեկի
փայտէ փեղկով գոցուած է: Երկաթի քանի մը հար-
ուած բաւական կ'ըլլայ փեղկին թեւերէն մէկը քակե-
լու: Ելնատանին վրայ գտնուողներէն մին վար կ'ընայ,
իսկ միւրը գլուշտ թեւամը պախը պատուհանէն ներս
կը խօթէ ու բաւական ժամանակ կը մնայ, Վերջապէս
պախը գուռը քաշելով վարը կեցող խուժանին կը
գոչէ:

— Իսն չի կայ, գուռ ալ եկէ՛ք:

Ու պատուհանէն ներս կը մտնէ:

Եր քաջարեիչ հրաւրին կը պատասխանեն քանի
մը թուրք, որոնք վեր կ'ելլին բերելով զինուած:

Ներս մտնողներուն առաջին զործը կ'ըլլայ խանին
գուռը բանայ:

Աւելի աղէկ տեսնելու համար անցած զարձամը՝

«Խնունտի պաշտօնականները քանի մը դիտակ կը բն-
քեն, թէն պարզ աչքով յատկօրէն կը տեսնուէր ա-
մէն բան:

Պաճ մը ետքը պատուհանին առջև կ'երեւան երեք
թուրք եւ գուռը սալաքատակին վրայ կը նեւան հոյ
բեմնակիր մը, արդէս կ'իտանա զիճակի վր: Փողոցը

գտնուողները գնձու թեան աղաղակներով կը յարձակին
սրտին վրայ ու քանի մը հարուածով զործը կը լնցնեն:

— Անգի՛ն գացի՛ք, կը պտույ մէկը պատուհանէն,
ու Հայու մը նոր մարմինը կ'իջնայ գետին:

Երէկուան սրատարտի անձկութիւնը ու զայրացու-
մը չի տիրեր չոպնուսին մէջ:

Սլ վայրտուած են այդ տեսարաններուն:

Կուսին պաշտօնականներէն մին՝ մատակարարը՝ որ
զմագրելի դիտէ, իր տեսարակը կը բերէ, մեր առջև
սրարգուած պատկերին ուրուաղիծը դնելու համար:

Զորս հողի՛ այսպէս պատուհանէն մէկիկ մէկիկ վար
կը նետուին ու բերելու տակ կը մեռնին:

Զմանամ բնելու որ երեք ստոիկան ներկայ են այդ
զործողութեան, սակայն իրրեւ հանդիսատես միայն:
Երեւոյցն ո՛չ մին կը մարմնակցի սպաննութեան:

Սակայն փողոցը գտնուող թուրքերը կը սկսին կառ-
ղել երեւոյց վերի բնիկներուն գէճ, և իրաւունք սլ
ունին:

Վար նետուած Հայերուն եւ ո՛չ մէկուն զրպտեն
ժամացոյց կամ օտակ կրնան գտնել:

Յայտնի կ'երեւայ որ վերը գտնուողները զանոնք
կողոպտելէ ետքը, դիակները միայն տուած են վա-
րիններուն:

Վարինները՝ զայրացած՝ սանդուխէն վեր կը սկսին
կլլել, մինչ միւսները կը խորձեն գուռը գոցել անոնց
երեսին, բայց ժամանակ չեն գտնիր եւ գրանք մէջ կա-
տաղի կախ մը կը սկսի երկու խուճերուն մէջ:

Զայնորը ա՛նչպի կը մեծնան որ ստոիկաններէն մէ-
կը թ վհանակի պաճակաւոցէն քանի մը զինուոր կը
բերէ, որոնք կը յաջողին վերջ առ կախին և ամենքը
մէկ ճամբու գնել:

Փողոցը կ'ամայանայ: Միայն չորս զիակներ կը մը- նան գետին փռուած:

Ան առեն ստիկանները կը մտնեն խանին մէջ ու քիչ մը ետքը սանդխին զուէր կը բերեն գաւառացի կնիկ մը, փաքրիկ մանուկ մը կուրծքին վրայ: Կինը կուլայ ու կը պոռայ անդադար մինչ ստիկանները կը ջանան վար իջեցնել զինքը: Վերջապէս կը ստիպուին թեւերէնք քաշելով մինչեւ փողոց բերել: Կինը կը քու- լէ զիակներուն մէջէն, աւելի սաստիկ աղաղակներ արձակելով:

Կ'երեւայ որ իր էրէկն էր գետին երկնցածներէն մին:

Ոստիկանները միշտ կը ջանան գէպի քարափը բե- րել զինքը:

Կինը յանկարծ՝ աղան որ զրկած էր՝ իր էրկանը գիակին վրայ կը ձգէ ու կը սկսի փախչիլ: Ոստիկան- ներէն մին կ'առնէ տղեկը ու կնոջ ետեւէն համեղով անոր զերկը կուտայ: Մայրը ետ կը գտնայ ու նորէն աղան կը նետէ գիակին վրայ ու այս անգամ աւելի արագ կը սկսի վազել: Ոստիկանը կը ստիպուի աղան աննել ու կնոջ ետեւէն իյնալ, որ արդէն բաւական հեռացած է: Տղան իր պզտիկ թեւերովը կը պլլուի ստիկանին զխին ու անոր ֆէսը վար կը ձգէ: Ոստի- կանը կը ծռի, ֆէսը կ'առնէ ու նորէն կ'արշաւէ, մէկ ձեռքով աղան զրկած ու միւսովը ֆէսը բռնած, մինչ կինը վազելով հանդերձ կը շարունակէ իր լաց ու կո- ծը, ատեն ատեն գոչելով:

— Մայրիկ, Որիտո՞ւս...

Ողորձ ու ահաւոր բան մըն է ասիկա:

Արեւը ծագած է հիմա ու նորէն կը սկսին լսուիլ հրագէսի ձայները:

«Միտոն» նոյն օրը ճամբայ պիտի ելլէ ու պէտք է

հարկ եղած պարէնը հայթայթել, Մատակարարը ու նաւապետը ցամաք կ'ելլին երկու նաւաստիներու հետ որոնք ուշիովէրները բռնած են ձեռքերին: Անձկու- թեամբ կը սպասեն իրենց վերադարձին որոշ լուրեր աննելու համար ու կը շարունակենք, նաւին կամրք- ջակէն, մեր զննութիւնները:

Ամբողջ քաղաքը տօնական օրի մը կերպարանքը առած է կարծես: Օտար տէրութիւններու դրօշակներ կը ծածանին շատ մը շէնքերու վրայ, ծովին երեսը ծածկուած է անհամար նաւակներով ու չողեմակոյղի- ներով, որոնք անրնգհատ կ'երթեւեկեն, գեսպաններու պահակ չողեմաւները, որոնք առաւուսն զէժ եկած էին, շարուած են Թօփհանէի զիմայ: Տուներու բոլոր վեր- նայարկները լեցուն են կիներով ու մարդերով: Քա- րափներուն վրայէն կ'անցնին կը գտնան հեծեան բարձրատիրձան զննուորականներ:

Եթէ գիակները չըլլային մեր աչքին առջեւ պիտի կարծէինք թէ թաղաւոր մը այցելութեան եկած է սուլթանին, այնչա՛փ օգոստոս 15ի հինգշաբթին կը նը- մանէր Գերմանիոյ կայսեր Պոլիս հասած օրին:

Մատակարարը կը վերադառնայ չողեմաւ յոյն մը- սավաճառի մը հետ ու սոսկալի լուրեր կը բերէ մեզի:

Պոլսոյ մաքսատան անբողջ հայ բեռնակիրները, երեք հարիւր հօգի, ջարդուեր են գիշերը, Թուրքերու և Քիւրտերու կողմէ, մաքսին մէջ:

Խառգեղ՝ բոլոր Հայերու տունները կոխեր ու էրէկ- մարդիկը սուրէ անցուցեր են:

Կալաթայի հայ խանութները և վաճառատունները թալլեր ու պահապանները սպաններ են:

— Նոյն իսկ գուռներն ու պատուհանները քակեր տարեր են, կ'ըսէ մատակարարը ինզալով:

— Գոնէ հիմակ հանգարտութիւն սիրած է, կը հարցնենք:

— Ի՞նչ կ'ընէ, կը պատասխանէ: Երթուղարձիս տասնէն աւելի մարդ մեզու պէս մնցած փողոցներէն:

Այս խօսակցութեան մէջ սրբազան զուրբ, բարասնութեան վրայ, արտասովոր իրարամնջում մը աւելի կ'ունենայ: Ոստիկանները խուճի մը թուրքերու հետ կուգան այն փողոցը ուր գեւ չորս Հայերու գիտկները կեցած են: Աճապարանքով կը վերցնեն զանոնք ու անյայտ կ'ընեն կողմնակի փողոցներէն մէկուն մէջ, յետոյ տուրակ մը բարակ աւաղ կը բերեն, այն աւաղէն որ փողոցները կը ցանկն սուլիմանին Պոլիս անցած սրբ. և անով կը ծածկեն արիւնի արասները որոնք անձի օրուսնէ ի վեր գեանին վրայ կը տնտնութիւն: Այս զործողութիւնը աւարակէ կարբ չորս թուրք, սպաննուած Հայերուն արախձիները, զորոնք աստճուց առած էին, պախտին կ'անցընեն ու խանին սանդիկն վեր կլլելով՝ կ'անցնեն պատուհաններուն առջև: Արոնց փնդկերը կը բանտն, ու կը նստին հանգարտի:

Նախ չենք հասկնար թէ ի՞նչ է այդ ներկայացումի մը պատրաստութեան պատճառ: Քիչ մը կարք կը լուսարանութեք, երբ գեսպանատուներու երկու թարգման իրենց խալաղներով կուգան թօփհանէի կողմէն ու իրր թէ քննութիւն մը կը կատարեն: Իրոնց կ'ընկերանայ թուրք մը, մարուք հազուամ. սոսիկանութեան կողմէ բարձրաստիճան պաշտօնակց մը կը թուի ըլլալ: Թարգմանները պահ մը կանգ կ'առնեն փողոցին բերանը ու կը զխան կեղծ Հայրը որոնք պատուհաններուն առջև սիկատէթ կը ծխեն, ու կ'անցնին կ'երթան:

Յերեկուան ճաշէն կարք հրազէի ճաշերը կը շատնան: Ամէն բոսկ պայթումներ կը լսենք:

Ամբողջ քարափը լեցուած է հեծեալ ու հետեւակ գինուորներով՝ որոնք ծովեզրը կեցած՝ հրացաններն ուղղած են գիմացի շէնքերուն վրայ:

Շողենաւին մէջէն գիտակներով կը նայինք ամէն կողմ:

Ձինուորները Քարաքէօյի կամրջին մօտ տան մը վրայ անընդհատ հրացան կը պարպին, յետոյ կը մտնեն դռնէն ներս ու վեց հոգի վար կը նստեն պատուհաններէն: Մեռած, ս'ղջ. չենք գիտեր:

Անոնք մզկիթի մը մինարէին վրայ կ'երեւայ թուրք փաթիթցուար մը՝ որ հրացանը ուղղած՝ նշան կ'առնէ ու կը պարպէ մօտակայ սուներուն վրայ: Հեռուէն հետու ախանջնուս կը հասնին մեղացելու վրայ եզոյ յաւաստուար մարդերու խեղզուկ ճաշները:

Ասանկ բոն անկարելի է երեւակայել:

Կամաց կամաց իրիկուն կ'ըլլայ ու մեկնումի ժամը կը մօտենայ: Առաջին ճամբորդը որ չողենու կուգայ Հայ մին է, Հանրային պարտքի վարչութեան պաշտօնակց մը որ Աելանիկ պիտի երթայ: (*) Յետոյ կը տեսնենք կիներով ու բեռներով շրջապատուած երիտասարդ հիւանդ թուրք մը կը բերեն չողենու, իր հետեւորդները 15 հոգիի կը հասնին, որոնց կէսը աստճին կարգի տնտեսի առած է: Աելանիկցի երեւելի ազա մըն է որ դարձանուելու համար Պոլիս եկած է ու քաղաքը կը վերադառնայ: Նիհար, ամգոյն, կմախայեալ զէմք մը ունի որուն վրայ թարախար իր գծնէ կնիքը դրած է: Շողենաւին վերնայարկը, միասին բերած բազկաթախի մը վրայ կը հանգչեցնեն զինքը, ծունկերը ծածկոյթի մը տակ պահպանելով, հակառակ տարարեւին. ու երիտասարդ զեղանի կինը քովն ի վեր կը կենայ և ատեն ատեն թաշկինակով մը հիւանդին ճակարար կը սրբէ:

(*) Գէորդ էֆ. Թորգոմեան

Աւրել տունն այդ տեսարանը դիտութիւն պիտի ներ-
շնչէր մեզի. հիմակ տեսակ մը հրճուանք կը զգանք
այդ մեանելու պատրաստուող թուրքը գիտելով:

Նախն բժիշկը կը մտենայ հիւանդին ու խիտ ծայ-
նով մը կը հարցնէ,

— Ի՞նչ է սառ տերը:

— Ի՞նչ կայ պարոն, կը միջամտէ Հրեայ մը որ
թիւրք ազգային հետեւորդներուն մէջ կը գտնուէր եր-
բու թարգման:

— Աս մարդը ճամբան պիտի մեռնի, չենք կրնար
ընդունիլ շոգենաւին մէջ, կը պոտայ բժիշկը:

— Ի՞նչ կ'ըսէք, կը պատասխանէ Հրեան դող ելած,
չոզենաւին գործակալութիւնը տոմսակիները առաւ.
Սեղանիկի ձեր տնօրէնը մեր էֆէնտիին բարեկամն է ու
էֆէնտիին յատուկ յանձնարարական ունի անոր կողմէ,
որպէս զի շոգենաւին մէջ աղէկ նայուի իրեն:

— Չեմ ընդունիր, կը գոչէ բժիշկը, պէտք է գուրս
հանէք անմիջապէս այս մահամերձը:

Հրեան կը գիմէ նաւապետին որ հոն կեցած է:

— Ես չեմ խառնուիր բժիշկին դիտնալիք բանն է,
կը պատասխանէ նաւապետը նոյն գաժանութեամբ, ե-
թէ հարկ տեսնայ գուրս հանելու, պէտք է գուրս ելլէ,
կը հասկնա՞ք:

Յայտնի է որ այդ խտուութիւնը զրգուռած ցատու մի
մը արգիւնքն է: Երկու օր առաջ արդահատանքով
պիտի ընդունուէր այդ հիւանդը: Ու այս միջոցին ա-
մէնքս ալ կ'ուզենք որ գուրս նետուի խեղճ մարդը:

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ կ'ըսեն կար, կը հարցնէ հիւանդը
Հրեային:

Հրեան կը թարգմանէ բժիշկին ու նաւապետին խոս-
քերը, բացատրութիւնները մեղմացնելով:

Բժիշկը գոհ չըլլար այդչափով ու «Սիտոն»ի թուրք-
մանը կանչել տալով անոր բերնով ըսելու առայ հի-
ւանդին որ ինք ճամբան կրնայ մեռնիլ, հետեւաբար
անկարելի է շոգենաւին մէջ ընդունիլ զինքը:

Թորակասաւորին տեղոյն այտերը կը կարմրին մէ-
կէն ի մէկ, անդօր բարկութեամբ մը կը փորձէ կայ-
նիլ տաքերուն վրայ ու կը գոչէ.

— Մ'ն, շուտ վար իջնանք, վայրկեան մը չեմ ու-
զեր կենայ հոս:

Հիմա կը խորհիմ թէ մ'ըջափ չար էի այդ միջոցին՝
հաճոյք զղար համար այս տեսարանին:

Մարդը բազկաթոռի մը վրայ նստեցուցած վար կ'ի-
ջեցնեն ու իրեն ընկերակցող կիները, որոնց մին մայրն
էր ու միւսը ամուսինը, կը սկսին լալ:

Վարը, քարտիին վրայ կը գնեն բազկաթոռը ու կը
հանգչեցնեն հիւանդը որ այս միջադէպէն յուզուած կը
հեւայ ու կը հագոյց չոր չոր:

Նոյն միջոցին նաւատիները կը նշմարեն որ մար-
տառան թուրք պաշտօնականներ զազոտազողի շոգենաւ
մտած են և իմաց կուտան նաւապետին որ հրաման
կ'ընէ թեւերնէն բանել ու գուրս նետել:

— Թուրք մը սաք չտխի կոխէ հոս, կը պոտայ
բարկութեամբ:

Ինչ մը ետքը խուճ մը Սլլպանիայի մահմետական
ուզեւորներ շոգենաւ կուզան Սեղանիկ երթալու հա-
մար:

Խնդիր կը ծագի թէ պէտք է ընդունիլ զիրենք:

— Ո՛չ, գուրս հանեցէք, կը վճռէ նաւապետը:

Ու Սլլպանացիները թեթեւ ընդգիտութենէ մը ետքը
վար կ'իջնան:

Այ մեկնումի ժամը կը մտնայ: Ամենքս ալ զո՛ս
ենք որ վերջապէս պիտի ձգենք այս քաղաքը: Շոգե-
նաւին ծխնելոյցը կը միայ ու «Միտան» տառջին սու-
լումը կ'արձակէ:

Մէջ մըն ալ ա՛նա՛ Մէսաժրոյ Մատիթիմ ընկերու-
թեան գործակալը շոգենաւ կուգայ ու հրահանգ կը
բերէ ֆրանսական դեսպանատան կողմէ որ «Միտան»
չմեկնի, քանզի ջարդը չէ դադրած տակաւին ու գուցէ
պէտք ըլլայ որ ֆրանսական հպատակները փոխադրե-
լու հարկը դգացուի: Գործակառարը կը յայտարարէ որ
«Ժիոճոն»ի հրաման տրուած է մեկնելու և միայն «Մի-
տան» պիտի մնայ Պոլիս մինչեւ որ հանդարտութիւնը
վերջնապէս տիրէ:

Առջի օրուրնէ ի վեր «Ժիոճոն»ի մէջ ազատա-
նած են շատ մը եւրոպացի բնաւանիքներ որոնք Մէսա-
ժրոյի շոգեմակոյցով պիտի փոխադրուին «Միտան»ի
մէջ:

Այս սրոյշումը մեզի հագորդելէ ետքը գործակալը
զուքս կ'ելլէ:

Մէսաժրոյի շոգեմակոյցը քիչ մը ետքը կը բերէ
խումբ մը ֆրանսացի բնաւանիքներ ու նորէն կը մեկնի
երկրորդ անգամ գալու համար:

Երկու օրէ ի վեր անսածներս այնպիսի նազկանք մը
ազդած էին ինձի որ թէեւ շոգենաւին մէջ ապահով,
սակայն կ'ուզէի ժամ առաջ՝ հեռանալ այս անիծեալ
քաղքէն, ուստի երբ անայ որ «Միտան» գեւ քանի
մը օր պիտի մնայ Պոլիս, նաւապետին զիմեցի ու
խնդրեցի որ զիս շոգեմակոյցով «Ժիոճոն» փոխադրէ
ձովին կողմէ: Նաւապետը խնդրքս ընդունեց բայց
ձովին վրայ լեցուած էր ոստիկաններով որոնք ուշա-
գիւր կը հսկէին նաւակներու մէջէն՝ սրպէս զի ոչ ոք
կարենայ փոխելի օտար նաւ մը:

Երբ շոգեմակոյցը կրկին եկաւ՝ զիս գլուշութեամբ
իջեցուցին մէջը ու գրին ննցապաններուն մօտ, հան-
քածուխի կոյտի մը ետեւ կծկուած:

Այս կերպով ինքզինքս նետեցի «Ժիոճոն»ի մէջ:

Հայիս թէ ոտքս շոգենաւ դրած էի, պարանները
սկոտան քակել: Նոյն միջոցին ամբողջ քարափները կա-
տարեալ պատերազմի գաշտի մը երեւոյթը ունէին: Չին-
ուորները անընդհատ հրացան կը պարպէին գիմացի
չէնքերուն վրայ, խորտակելով պատուհանները, նոյն-
պէս զինուորներ կ'երեւային շատ մը շէնքերու տանիք-
ներուն վրայ: Կամքջին վրայ մարդ մը չի կար-
միայն երկու ծայրերը հեծեալ զինուորներով լեցած էր:

Չեմ կրնար բացատրել այն հրճուանքը զոր գգացի
երբ «Ժիոճոն»ի պտուտակը սկսաւ շարժիլ:

Այ կը հեռանայինք կոր...

Կամայ կամայ բաժնուեցանք քարափներէն ու շո-
գենաւը քիթը ուղղեց դէպի Մարմարս:

Բայց ա՛նա՛ «Ժիոճոն» իր ուղղութիւնը կը փոխէ ու
դէպի Գաաթ-Գիւղ, Մօտայի ծոցը կը սկսի առաջանալ:
Նախ կը կարծենք թէ հասանքն է որ նաւը՝ հոն կը մղէ
և մտատանջութիւն մը կը տիրէ կամբջակին վրայ զրա-
նուող ուղիւորներուն մէջ: Տեղեկութիւն կը հարցը-
նենք պաշտօնեաներէն մէկուն, որ կը պատասխանէ.
— Բան չի կայ, միայն թէ քիչ մը պիտի կենանք
հոս, նոր ձամբորդներ աննելու համար:

Եւ յիշաւի «Ժիոճոն» Բալամբիլի առջեւ կը կայնի:
Մեր արդէն յուզուած երեւակոյտութիւնը կը սկսի
չափազանց հետաքրքրուիլ այս անցած դարձածէն: Ամ-
բողջ ձամբորդներս եւ նաւաստիներուն մեծ մասը խրո-
քրուած ենք նաւին եզրը և ուշադրութեամբ շորս բու-
լորտիքնիս կը նայինք:

Շողեմակոյկ մը կը մօտենայ մեզի, որ ֆրանսական
զրօշ կը կրէ: Քիչ մը հաքը կը ճանչնանք զայն, իր
ձերմակ զոյնէն, ֆրանսական զեպանատան շողեմա-
կոյկն է:

Վերջապէս կը հասնի «Ժիոճնա»ի մօտ: Խցիկին մէջ
միայն երկու հոգի կայ. զարմանքով կը տեսնենք որ
նստարաններուն վրայ դրուած են շատ մըր էլօլվէրներ:

Երբ շողեմակոյկը կը մտայն «Ժիոճնա»ի կոնարա-
նին՝ ծածկուած տեղէ մը հետզհետէ զուրս կուզան
տանընթաց հոգի, քանի մը հատը բեռնակրի հազուա-
տով, ուրիշներ հինուամբն հազուամներ հազած ու եր-
կուքը՝ մաքուր, սեւազգեստ ու պիտրկաւոր:

Իրենց հոռուէն վեր կ'ելլեն ֆրանսական և սու-
տական զեպանատուններու երկու տաղին թարգման-
ները, Պ. Ռուէ և Պ. Մաքսիմօֆ:

Ֆրանսացի ճամբորդ մը որ վերնայարկէն կը զիտէր
այն տեսարանը և որուն քով կեցած էի, յուզեալ շեշ-
տով մը կը կր գոչէ.

— Ա՛հ, ահաւասիկ զեղեցիկ բան մը, հայ փախըս-
տականներ մեր դրօշակին տակ պահպանուած, հիմա
կը գտնեմ ո՛ւ կը ճանչնամ իմ հայրենիքս, ա՛հ, զե-
ղեցիկ է տսիկա, դո՛հ եմ:

Ինզ՞՞ մարդը կը սխալէր: Պանքան մանող Գրօշակ-
եաններն էին որ կը բերէին և ս'չ թէ փախստականներ:

Վայրկեանի մը մէջ ամենքս ալ բոլորուեցանք Հայի-
բուն քով, մեծ շքանակ մը կազմելով: Տանընթից հո-
գին իրարու քով կեցած էին, իսկ երկու պարագու-
ները, Հրաչեայ (Հայկ Թիրևաքեան) և Արմէն Կարօ,
(Փարեզին Փաստրմաճեան) միւսներէն քանի մը
քայլ հեռուն: Հրաչեայ սեւ արնակզոյ մը հագած էր,
յարգէ պիտար մը, և անութին վար կախած էր պզտիկ
պայուսակ մը: Կատարեղապէս ճամբորդի կերպարանք

ուռէր. հանգարտ ու գո՛հ կ'երեւնար: Եի՛նար, սիրուն
երիտասարդ մըն էր, կոր քիթով, ու սեւ, վատուուն
աչքերով: Կարօ մոխրագոյն գլեւա կը կրէր. միջնա-
սակ, գիրուկ, առողջ ու կորովի երիտասարդ մը, ա-
ռիւծի գլխով: Հաստատուն ու զօրեղ բան մը կար իր
վրայ որ հիացում ու համակրանք կ'ազդէր միանգա-
մայն: Իրենց միւս ընկերները պակուցեալ, պիտնուն
զարնուած կերպարանք մը ունէին. կարծես իրենց յան-
զուզն գործէն իրենք իսկ զարհուրեր էին: Առջի օրե-
րու զէպքերուն ազգեցութիւնը կը տեսէր և զեռ չէին
գտած ինքզինքնին:

Երբ Պ. Մաքսիմօֆ և Պ. Ռուէ շողենաւ կ'ան,
անմիջապէս նաւապետը ուղեցին:

Երկու թարգմանները և նաւապետը քանի մը վայր-
կեան ցած ձայնով խօսակցեցան, յետոյ Պ. Մաքսիմօֆ
բարձրաձայն ըսաւ, խօսքը նաւապետին ուղղելով.

— Թէեւ իրենց զէնքերը առինք վրանուն, սակայն
զուք ալ մէջ մը զրպաննին խուզարկել տուէ՛ք որպէս զի
բան մ' պահած չըլլան քովերնին: Ուշադրութիւն ընե-
լու է, աւաղակ են ասոնք. Ce sont des brigands.

Այս վերջին բառերը ցնցեցին Հրաչեան ու Արմէն
Կարօն, որոնք առաջ նետուեցան և բարկութեամբ բո-
ղոքեցին իրենց կողմ նախատինքին դէմ:

Այդ միջոցին արգէն նաւապետը հրաման տուած էր
նաւատարներուն Մաքսիմօֆի պատուէրը կատարելու և
նաւատարները մօտեցած էին միւս յեզափոխականներուն
և զրպանները կը խուզարկէին. անոնք գտնուելի հան-
զարտութեամբ թող կուտային և խնդալով կ'ըսէին.

— Նայեցէ՛, չ ախ ու մը անգամ չի կայ քովերնիս,
արգէն մեր զէնքերը առին:

Իրա՛ւ է որ երբ Արմէն Կարօ՝ «Թող մի՛ տար» որ

նային վրանիդ» գոչեց, ամենքը մէկէն պատրաստուեցան զիմադրելու բայց արգէն դործողութիւնը աւարտած էր :

Հրօչեաց և Կարօ՝ բարբառած՝ թարգմաններուն քսին թէ այս նախատինքէն ետքը չեն ուզեր շողենաւը մնալ և կը նախընտրեն զուրս ելլել ու Տաճիկներուն ձեռքը իջնալ :

— Ինչ երէկ ծանկի վրայ եկած մեզի կ'աղաչէիք և այսօր զէնքերնիս ամենէլ ետքը կը նախատէ՛ք, գոչեց Կարօ :

Մաքսիմօֆ չլսելու զարկաւ այս խօսքերը, և սակայն ինքն ալ շատ զրգուում կ'երեւնար :

Ֆրանսական զեւպանատան թարգմանը, Պ. Ռուէ, չափողեցու փակել միջադէպը : Նաւասախները չխուղարկեցին երկու պետերուն գրպանները :

Թարգմանները մեկնելուն պէս «ժիւճնա» շարունակեց իր ջամբան :

Ճաչէն յետոյ վեր ելայ տեսնելու համար ձերտաները : Հրօչեան ու Կարօն մէջտեղ չի կային. կրրորդ կարգի խցիկ մը առւած էին իրենց եւ կերակուրը շոգենաւէն կը մատակարարուէր. իսկ միւսները վերնույն կը մնային և նաւապետը հրահանգ տուած էր զիրենք տեղաւորել շոգենաւին քիթը, որպէս զի հետաքրքիր աչքերէ հետո, կարենան հանգիստ ըլլալ. նոյն իսկ արգելած էին իրենց ազգիները զայ պարտիլ :

Երբ իրենց բով գացի՝ ճաչելու լրաց էին : Իրենց պակուցեալ վիճակը անցեր էր հիմա և ուրախ զուարթ կը խնգային ու կ'ուռակին : Իրենցմէ մին զիս ձանչցաւ և անունս առաւ հրաւիրեց մտերմին :

Հազիւ թէ քանի մը խօսք փոխանակած էինք, անա՛

նաւատարի մը եկաւ և հրաւիրեց զիս որ հետանամ քովերմէն :

Կ'երեւայ որ թարգմաններուն սնօրէնութեամբ մասնաւոր հսկողութեան մը ենթարկուած պիտի մնային մինչև որ բոլորովին հեռանայինք թրքական ջուրերէն :

Սցիկս դարձայ քնանալու, երբ յանկարծ շողենաւը նորէն կեցաւ :

Այս անգամ մեքենան խանդարուած էր : Չորս ժամ կարսնուցինք նորոգումի համար և հազիւ հետեւեալ օրը, կէսօրին, հասանք Չանաք-Գալէ :

Հետաքրքիրներու հարիւրաւոր նաւակները պաշարեցին շոգենաւը : Պոլսոյ դէպքերը արգէն իմացուած էին ու ամենքը շոգենաւ մտնել կ'ուզէին որոշ յուրեր առնելու համար. բայց նաւապետը բողբոջակապէս արգիւրեց զրոնք մէկու մը շոգենաւին մէջ տաք դնել :

Կը վախնային որ Թուրքերը հայ յեղափոխականներուն դէմ վրէժխնդրական բան մը կ'ընեն :

Իզմիր ալ, ուր կը հասնինք հետեւեալ ստաուն, նոյն արգելքը կայ : Միայն ամերիկեան ու անգլիական հիւպատոսները կրնան շոգենաւ զայ, որոնք հետաքրքիր կ'ըլլան տեսնել հայ յեղափոխականները և կը խօսակցին Արմէն Կարօյի հետ :

Իզմիրէն մեկնելէն ետքը ա՛յ խառութիւնը վերցած է «ժիւճնա»ի մէջ : Յեղափոխականները ազատօրէն կը պարտին շոգենաւին մէջ և ամէն մարդ կրնայ հետերնին տեսնուել :

Ժամերով կը խօսիմ Արմէն Կարօյի հետ, որուն անկեղծ ու կարգի նկարագիրը տեսակ մը կախարդիչ ազդեցութիւն կ'ընէ վրաս : Ինչպէ մը կը պատմէ որ կ'արմէ յիշել հաս :

Կարօ կըր յեղափոխական գործին մասնակցելու որոշում կուտայ՝ կը գրէ Նազարպէկի որ պատրաստ է անձը և գրամը զո՛նկ ազատութեան համար ու կը խընքէ Նազարպէկէն որ իրեն ըսէ թէ ի՛նչ բանի մէջ օգտակար կրնայ օգտակար ըլլալ :

«Անձի պէտք չունինք, գրամդ գրիկէ.» կը պատասխանէ Մարոյի ամուսինը :

Այս պատասխանին վրայ Կարօ Իրօշակեաններուն կը դիմէ՝ որոնք զրկարաց կ'ընդունին զինքը :

Հրաչեայի հետ գրիթէ բնաւ չկրցայ տեսնուիլ . քիչ մը անհազորդ մէկը կ'երեւնար, միշտ փակուած էր խրջիկին մէջ, ուր անընդհատ կը գրէր : Կարծեմ Պանքայի գէպքին պատմութիւնը կը պատրաստէր «Իրօշակ»ի համար :

Գիշերը գացի վերջապէս ադատօրէն տեսակցելու միւս Իրօշակեաններուն հետ :

Նաւուռն քիթը ծոզվուեցանք ամենքս . առեզազարդ ազուրը գիշեր մըն էր ու «ժխօնա» կ'անցնէր Քիտի ու Բարայի առջևէն :

Գանարիսի հայրենիքը :

Կարմիր լոյսեր կը պլպլային Բարայի բլրակներուն վրայ :

Իրօշակեան հերոսները, զինին ազդեցութեամբը սգիւորուած, զուարթ կ'երգէին :

Չորս օր առաջուան արիւնալի տեսարանները կը վերանորոգուէին յիշողութեանս մէջ կըր կը նայեմ Քիտի լոյսերուն : Հոն ալ Թուրքերը իրենց կործանիչ զերր կատարած են խղճմտօրէն . . . 1822 սպրիլն էր որ Քափթան փաշան հասաւ Քիտո քառասներճինց նաւով ու եօթը հազար զօրքով և գիշերանց սմբակոծեց քաղաքը ու բնակիչները ջարդել տուաւ : Անդէն Քիտայիներն ալ

մենէ վար չհնային ջարդուելու մասին ու սլխարի պէս մարթուեցան :

Երևք օր անընդհատ գործ տեսան Թուրքերը : Այիտս Մինասի վանքէն սկան ու հոնկէ անցան Այիտս Եօրկիտս զեղը, ուր սրէ անցունէին հազարաւոր մարդիկ ու կիներ, որոնք հոն ապաստանած էին : Քափթան փաշան հիւպատոսները հրաւիրեց որպէս զի յայտարարեն թէ ներում չսորհուած է ամենուն սուլթանին հրամանով և ամէն-մարդ կրնայ հանդիտտ տունը վերադառնալ : Աւստրիական ու ֆրանսական հիւպատոսները կզգիին ամէն կողմը դացին, ձիթենիս ստերով, բարի լուրը աւետելու : Շատերը հաւատալով, մանաւանդ հիւպատոսներուն լատահելով, ձգեցին իրենց ապաստանարանները ու դարձան տուներին : Անգամ մը որ Թուրքերը ապահով եղան թէ իրենց զօճերը ձեռքերնին են, գուզանի պէս յարձակեցան վրանին : Ոչ սք կրցաւ զիմադրութիւն մը փորձել : Վանքերը կոխեցին ու մէջի փախստականներով մէկտեղ կրակի տուին, նոյն իսկ հիւանդները ջարդեցին հիւանդանոցներու մէջ : Տուներու մտտանները, քարայրները ու անտառները խուզարկուեցան : Բարայի դիմաց, ծովեզերքը ջարդուողներուն արբիւնը ամբողջ ծովը կարմրցուց : Քափթան փաշան իր զերր Նուրմ փաշայէն լաւ կատարեց . քանիքեք հազար հողի ջարդել տուաւ ու քառասուն հազար ալ եզիպտոս զրկեց իբր գերի ծախելու համար :

Այն տոնուան հիւպատոսներն ալ, ինչպէս կ'երեւնայ, իրենց զերր հիմակուաններուն չափ աղէկ կատարած են :

Եւ սակայն եթէ Քիտո ջարդուեցաւ, Բարայ՝ փորիկ քայր՝ անոր վրէժը լուծեց իր քաջարի ազոց ձեռքով : Գանարիսի բազուկը՝ ասանձին՝ նոյն տարին իսկ

երեք հազար թուրք սնչացուց, նաւերով միասին օղը հանելով ամենքն ալ :

Արաի տրտուժով, թաքուն հրճուանքով մը կը գիտեմ Բարայի լոյսերը, սրանք կը պղպղան հետուն, բըլբըրակներու զրայ: Արշիպեղազոսին մէջ կորսուած այգ ժայռի կտորը ահագին համեմատութիւններ կ'առնէ այլիս առջեւ, շարգուող մարդիկ կան հոն, Գանարիսի ու Պրացանոսի թոռները...

Աւ նոյն միջոցին յեղափոխականները կը շարունակեն իրենց հայրենասիրական երգը:

Չար բռնակալը, Հայոց կեղեքիչ,
Ղախկն պահուեցաւ ուկի գամուռն սակ,
Խուշ Եւրոպայի բերաց մէն դանդիւն,
Հայր սարտեցաւ, կարուեցաւ Հեջակ:

Չեմ գիտեր ինչո՞ւ, հիմա ստանք նեղութիւն կուտան ինձի. իրենց երգը չինձու, պոռտախոտ, ծիծաղելի է, և կը մտածեմ թէ մեր յեղափոխութիւնն ալ մեր յեղափոխական երգերուն չի նմանիր...

Չէ՛, այդ մարդիկ, Բարայի ջուրերուն մէջ, ներս չեն:

Աւ խցիկս կ'իջնեմ:

* * *

Հեռուեալ ատու, երկուշաբթի, «ժխճեա» կը մտնայ յունական ջուրերը: Պայծառ առաւօտ մըն է և կայտառ ու գուարթ հով մը կը փչէ ծովին զրայ: Առաիկէի առջեւն ենք. Մունիսնի հրուանդանի գիտոց ուր կ'երեւայ Աթենասի տաճարը: Ահա՛ եղինէ, Սայամին, ու ցամաքին զրայ, հետուն, արեւին ճառագայթներուն տակ լուսաշող Պարթևներ:

Յաւտենական գեղեցիւթեան երկիրն ենք հիմա: Մղձաւանջը անցած է ու միայն անախորժ ու արգեղ սպաւորութիւն մը մնացած է զրատ զոր կ'ուզեմ վանել:

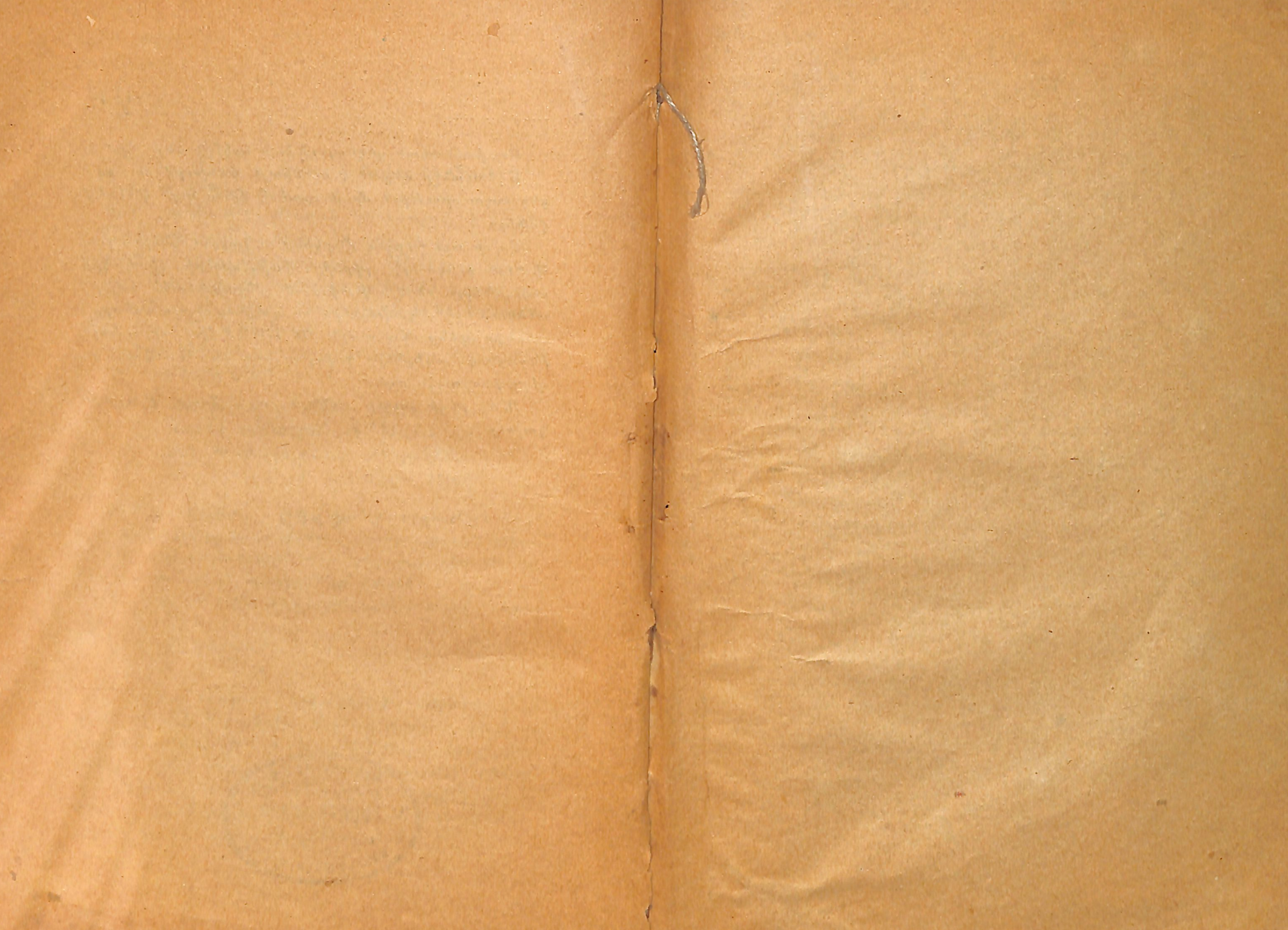
Բոլոր այդ շարքող մարդիկը ու շարգուողները, գահիճներն ու գոհերը, բիրերը, փաթթոցները, գիակակիւր սայլակները, ծովը թափուած մարմիններու ձայնը, անձկութեան ազդակներն ու վայցրոզ պոռչաումները, ամենքը իրենց միացումին մէջ ահակի էին, սիրտ խըշխըջացնող, աղիքները վալարող, այլ մանաւանդ աղե՛ղ, գերազանցապէս աղեղ:

Ա՛ս, քեզի բլրայ ամենքն ալ «Տուք զկայսերն կայսեր»

1923 Ապրիլ 20

Վ Ե Ր Ձ

501

«Ազգային գրադարան»

NL0372524

61338

30071